

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВІЙСЬКОВУ ДИСЦИПЛІНУ: ВІД КНЯЖИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ 19 СТОЛІТТЯ

В статті з використанням історичного методу дослідження вивчається розвиток законодавства про військову дисципліну часів Київської Русі, Запорізької Січі та Російської імперії, аналізуються відповідні джерела права

Ключові слова: військова дисципліна, історичний розвиток, Київська Русь, Запорізька Січ, Російська імперія

На різних етапах історичного розвитку законодавство про військову дисципліну адаптувалося до поточної суспільно – політичної ситуації, ментальності населення. Трансформувалися способи та механізми закріплення обов'язків військовослужбовців, форми вираження дисциплінарної влади командирів, запроваджувалися та скасовувалися різні методи забезпечення військової дисципліни, в залежності від результатів, які дало їх застосування на практиці. Надзвичайну цікавість з дослідницької точки зору становить період до початку 20 століття – адже присутня можливість прослідкувати весь ланцюжок становлення та розвитку вітчизняного законодавства про військову дисципліну. До того ж це має пряме значення для глибшого розуміння сутності, правової природи досліджуваної категорії, впливу ретроспективного фактору на поточний стан дисциплінованості в збройних силах України.

Говорити про історію українського війська та відповідно військової дисципліни починати варто з княжої доби, коли з'являються перші ознаки державності на українських землях. Як зазначають історики, першу справжню українську армію створили київські князі-завойовники Аскольд і Дір, Олег, Ігор та Святослав. Ядром війська були скандинавські варяги, які були пов'язані між собою великим воєнним братством, відважні і рішучі [1, с. 3]. Відносини всередині війська регулювались звичаєвим правом, яке було єдиним джерелом правових норм протягом першого періоду української державності. Але вони нам дали перший зразок війська, яке знало сувору

дисципліну. За їх прикладом почала створюватись дружина, лицарське військо князів [2]. Підтриманню військової дисципліни в Київській русі сприяли родоплемінні відносини, які домінували в суспільстві, з їх абсолютним принципом підкорення молодших старшим. Це створювали добре підґрунтя для безумовного виконання наказів (вимог) князів, народного віче всіма воїнами.

Фактично військова дисципліна ґрунтувалася на особистій відданості правителю; в повній мірі могла бути забезпечена лише завдяки абсолютній централізації управлінських військових повноважень в руках князя та найближчого оточення, якому він може довіряти. Поширювалася практика використання в якості елементу дисциплінованості різноманітних кодексів честі, клятв вірності тощо. Їх порушення мало наслідком як правило тілесні покарання, в тому числі смертну кару. Поряд з цим гідна служба, відвага в бою, дисциплінованість могли заохочуватися різноманітними подарунками, майном, військовою здобиччю.

Наступні століття цивілізаційного розвитку українських земель характеризувалися зміною озброєння та способів ведення бойових дій, відповідно підвищується актуальність точного та організованого виконання поставлених командирами завдань. За умов переходу до масових армій високий рівень виконавчої військової дисципліни вже не міг бути забезпечений лише завдяки круговій поруці, що слідувала з психології громади, любові та відданості правителю, гордості за факт належності до числа «ратних людей» [3]. На перше місце виходять колективні, а не індивідуалізовані форми військової протидії у складі воєнізованих формувань.

Одним з кращих історичних зразків вітчизняної армії було козацьке військо, яке особливо активно функціонувало та відстоювало інтереси української державності в 16–17 століттях. В цей час складається своєрідне «козацьке право» - сукупність правових звичаїв, більшість з яких склалася в Запорізькій Січі. Таким чином, по аналогії з часами Київської Русі, при регулюванні військової справи не використовувалися положення писаних законів та військових статутів, козаки діяли виключно на підставі стародавніх звичаїв, словесного права і здорового глузду [2]. Так само козацтво критично ставилося до потреби виконання Магдебурзького права, писаних законів Речі Посполитої та Московії.

Умовно розділяючи норми звичаєвого права запорожців на публічне та приватне право, І.Крип'якевич, Б.Гнатович, Б. Стефанів та інші історики аргументовано доводять, що по своїй суті та призначенню публічне право являло собою своєрідний військовий статут, який регулював найважливіші суспільні відносини запорізької громади: військово-адміністративний устрій (порядок виборів і функціонування органів влади і управління), воєнні

справи, встановлював відповідальність за злочини та проступки та ін. [4, с. 78]. Важливість дотримання норм цього «військового статуту» пов'язана в тому числі з напіввійськовим характером повсякденного життя козаків, його динамічністю, де не має місця протиправній поведінці та недисциплінованості.

До найбільш не прийнятних військових правопорушень відносилися дезертирство, програв бою, ухилення від зайняття посади, на яку козака обрало товариство, пияцтво під час походу. За такі протиправні дії слідувала як правило смертна кара; наприклад п'яного під час морського походу викидали за борт, а під час сухопутного маршу — прив'язували до коня і ганяли по степу, доки винуватий не помирав [5]. Попри домінування норм звичаєвого права, були присутні окремі спроби регулювання питань військової служби та військової дисципліни формально визначеними документами, зокрема козацькими універсалами.

Аналізуючи військові універсали козацької доби, П.О. Нюхіна підкреслює, що їх зміст стосувався виключно стратегічних чи тактичних питань (алгоритму військових дій, розташування військ, призначення командування військових одиниць, військова дисципліна, покарання та заохочення). Як приклад вчена згадує Універсал Б.Хмельницького старшині Запорозького війська про необхідність готувати зброю для відсічі ворогу 1654 року, Універсал П.Дорошенка до Війська про мобілізацію у зв'язку з небезпекою ворожого нападу внаслідок польсько – російського непорозуміння за 1667 рік, Універсал І.Мазепи про порядок утримання козаків в місцях постійного розташування за 1698 рік тощо [6]. Незважаючи на присутність окремих зразків писаного права, питання військової дисципліни все рівно регулювалося переважно козацькими традиціями та правовим звичаєм. Будь – які спроби формалізувати дисциплінарні процедури сприймалися запорожцями як утиск їхніх прав та свобод, отож не мали перспективи на утвердження та поширення на практиці.

На жаль, наступні століття вітчизняної історії не створили можливостей для розвитку державницьких традицій Київської Русі та Запорозької Січі. Відповідно питання військової дисципліни регулювалося законодавством держави, під владою якої перебували українські території. В основному мова йде про військове законодавство Московії та її наступника – Російської імперії.

Початок кардинальних перетворень царській армії дослідники пов'язують з ім'ям Петра I та проведеними ним реформами. Запроваджувалася загальна та особиста військова повинність, обов'язок захищати свою країну покладався на всіх без виключення громадян чоловічої статі. Активно перебудовуються військові формування, цар особисто приймає участь у напи-

санні військових статутів, наказів, настанов, що регламентували різні сфери військової справи [7]. В цей час починає вживатися, отримує формальне вираження в законодавстві та військовому побуті сам термін «дисципліна».

Петро I не уявляв військову службу без твердої військової дисципліни, підкреслював безумовність виконання наказів командирів, вимагав застосування суворих заходів покарання до правопорушників. Власне бачення правового регулювання цих речей були втілені царем в Військовому артикулі 1715 року та Військовому статуті 1716 року, підготовлених під його особистим керівництвом. Зокрема положеннями Військового артикулу підлеглі повинні були утримуватися від зайвих розмірковувань над наказами, сумлінно їх виконувати; беззастережно виконувати скерування на несення караулу, дбати про цілісність мундиру та чистоту зброї і т.д. (артикули 29, 35, 38, 52, 56). За порушення встановленого порядку несення військової служби винні особи несли покарання, часто досить серйозного характеру. Наприклад, смертна кара могла бути застосована за образу (нецензурне звертання) до командира (в тому числі за його відсутності), напад на нього, умисне («зі злості або упрямства») невиконання військових наказів, сон (нетверезий стан) під час несення караулу, отримання грошового та майнового забезпечення офіцерами на зайву кількість солдат тощо [8]. Артикул містив також текст військової присяги, в якій акцент робився на усвідомленні важливості виконання військового обов'язку, збереження вірності прапору та дотримання міцної військової дисципліни. Таким чином, ключовим методом забезпечення військової дисципліни в законодавстві Петра I є методі примусу – покарання за вчинені правопорушення зросли як в кількісному, так і якісному вираженні.

Поряд з цим військове законодавство містило і «пом'якшувальні елементи», які дозволяли більш виважено підійти до правової оцінки та відповідальності за скоєне діяння. Наприклад, якщо солдат заснув на караулі через хворобливий стан, або є новобранцем та не знав про такі вимоги, суд зобов'язаний врахувати цей фактор – смертна кара може бути замінена покаранням шпіцрутенами. Якщо невиконання наказу зумовлено не злим умислом, а через лінощі, дурість, або наказ повільно виконується - замість смертної кари застосовується відсторонення від військової служби або розжалування до рядового (статті 28, 41 Військового артикулу 1715 року).

Хоча примус і був пануючим методом забезпечення військової дисципліни, також застосовувалося переконання та заохочення, як спосіб продемонструвати воїнам альтернативність протиправної поведінки, можливість отримання визнання та нагороду за проявлену в бою доблесть. Через брак офіцерських кадрів командування рядовим солдатам надавало прекрасну перспективу показати свої найкращі військові якості, дисциплінованість та

дослужитися до першого офіцерського чину, який давав право на дворянство. Позитивним стимулюючим фактором сумлінності служби було високий рівень продовольчого постачання, харчування солдат. За твердженням дослідників, цар сам протягом місяця на собі випробовував солдатський пайок, перед тим як його затвердити [9, с. 124].

Військові реформи першої половини 18 століття заклали організаційні, управлінські основи правового регулювання військової дисципліни, отримали нормативне закріплення дисциплінарні обов'язки військовослужбовців, умови проживання та побуту, відповідальність за порушенням дисциплінарних вимог. Позитивне значення мало прийняття в 1863 році «Положення про охорону військової дисципліни та стягнення дисциплінарні». Прогресивну роль відіграло запровадження ряду заохочень для солдат. Наприклад, за вислугу без порушень військової дисципліни протягом шести років передбачалася нашивка з жовтої тасьми та шеврони. Відзначені таким способом звільнялися від тілесних покарань в судовому провадженні у випадку порушення ними військового порядку [10]. По суті положення про охорону військової дисципліни 1863 року було першим дисциплінарним статутом царської армії.

Невдовзі активна правотворча, кодифікаційна робота вчених та державних посадовців Російської імперії дала змогу говорити про схвалення та запровадження в дію вже не тільки фактичних, а й юридичних (формально виражених та нормативно закріплених) військових та дисциплінарних статутів. Зокрема мова йде про Військовий статут про покарання 1868 року та Дисциплінарний статут 1869 року.

Структура військового статуту про покарання 1868 року передбачала п'ять розділів: 1) Про злочини, проступки та покарання взагалі; 2) Про військові та інші злочини та проступки по військовій службі; 3) Про порушення обов'язків по службі під час військових дій, та про злочини та проступки, скоєні в місцевостях, де оголошено військовий стан; 4) Про злочини та проступки, спільно вчиненими військовослужбовцями та цивільними особами, незалежно від служби; 5) Про покарання осіб, які утримуються в військово – виправних ротах. Найбільшу кількість складів військових правопорушень передбачав 2 розділ статуту. До їх числа відносилися порушення військової підлеглості; образа, насильницькі дії проти караулу та посадових осіб військового звання; ухилення від служби; втеча, самовільне відлучення чи неявка в строк на службу; перевищення влади та протизаконна бездіяльність; порушення обов'язків служби в караулі та під час чергування; втрата, псування та протиправне відчуження нижніми чинами казенної зброї та майна; слабкий нагляд за підлеглими, зловживання владою у відносинах з підлеглими і т.д. [11]. Варто відмітити, що санкції за дисциплінарні право-

порушення стало відчутно м'якшими в порівнянні з Військовим артикулом 1715 року.

Першим варіантом дисциплінарного статуту, найбільш схожого за змістом та структурою до сучасних аналогів, була двадцять третя книга Зведення військових постанов 1869 року. Відповідно до загальних положень цієї книги, військова дисципліна полягає в точному дотриманні правил, передбачених військовими законами; зобов'язує точно та безумовно виконувати накази начальства, суворо слідувати повазі до чинів, зберігати у ввіреній команді порядок, добросовісно виконувати обов'язки служби та не залишати проступків та недоглядів підлеглих без стягнення [12]. Подібну диспозицію правової норми спостерігаємо і в сучасному статуті збройних сил України. Також статутом передбачалися різноманітні склади проступків та стягнення за їх вчинення, процедура подання скарг тощо.

Підсумовуючи історичний аналіз законодавства про військову дисципліну, відмічаємо, що за період з княжих часів до кінця 19 століття воно пройшло складний еволюційний процес становлення та розвитку – починаючи з норм звичаєвого права та закінчуючи прийняттям військових дисциплінарних статутів, гуманізацією покарань, розмежуванням юрисдикції дисциплінарної влади начальника, військових трибуналів та кримінального судочинства в загальному порядку.

Література:

1. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко ; Упорядкування, покажчики Б. З. Якимовича. Передмова Я. Р. Дашкевича ; Вид. 4-те, змін. і доповн. — Львів: Світ, 1992. — 713 с.
2. Полякова О.С. Деякі проблеми удосконалення військових статутів, як правових засад функціонування та реформування збройних сил України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.hups.mil.gov.ua/periodic-app/article/3635>
3. Воробьев В.В. Опыт формирования и становления воинской дисциплины в армии [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://vestnik.yspu.org/releases/2009_2g/50.pdf
4. Крип'якевич І., Гнатювич Б., Стефанів Б., Думін О., Грозювий З. Козацьке право (Право України 1997. – № 6. – С. 78-85)
5. Ільницький В.О. Види злочинів та система покарань у Запорізькій Січі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.rusnauka.com/22_PNR_2010/Istoria/70236.doc.htm
6. Нюхіна П.О. Військові козацькі універсали XVII – XVIII століття [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.kul.kiev.ua/images/chasop/2009_3/CHAS09_73.pdf

7. Дуйловський О.В. Забезпечення дисципліни у військових формування України в період 1745 – 1914 років [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://lsej.org.ua/1_2015/45.pdf
8. Артикул воинский 1715 года [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://militera.lib.ru/regulations/russr/1715_artikul/01.html
9. Бочков А. Ф. Воинская дисциплина в системе военного строительства российского государства (конец XVII в. Первая четверть XVIII в.) [Текст] / А.Ф. Бочков // Армия и общество. - 2008. - №2. - С. 122-128.
10. Голубев А.А. Сущность, значение и некоторые пути укрепления воинской дисциплины [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.scienceforum.ru/2015/1301/15143>
11. Воинский устав о наказаниях 1868 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://militera.lib.ru/regulations/0/g/1868_voinsky-ustav-o-nakazaniyah.pdf
12. Устав дисциплинарный. Книга XXIII Свода военных постановлений 1869г. (издание четвертое). Исправлено и дополнено о 15.10.1915 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://militera.lib.ru/regulations/0/g/1915_du.pdf

Гавришук А. История становления и развития законодательства о военной дисциплине: от княжеских времен до конца 19 столетия.

В статье с использованием исторического метода исследования изучается развитие законодательства о воинской дисциплине времен Киевской Руси, Запорожской Сечи и Российской империи, анализируются соответствующие источники права.

Ключевые слова: военная дисциплина, историческое развитие, Киевская Русь, Запорожская Сечь, Российская империя.

Gavryshuk O. M. History of Formation and Development of Legislation on Military Discipline: from Princes' Times to the End of the 19th Century.

History of Formation and Development of Legislation on Military Discipline: from Princes' Times to the End of the 19th Century.

In the article, using the historical method of the study examined the development of the legislation on military discipline of Kievan Rus, the Zaporozhian Sich and the Russian Empire, and analyses the relevant sources of law.

Keywords: military discipline, historical development, Kievan Rus, Zaporizhian Sich, the Russian Empire.